

„BRACIA CZY OBCY”. SŁOWIAŃSCY MUZUŁMANIE JAKO „TURCY” I „POTURCZEŃCY” NA PÓŁNOCNO-ZACHODNICH BAŁKANACH

Amer Maslo

 <https://orcid.org/0000-0002-5134-6322>

Uniwersytet w Sarajewie

Ajdin Muhedinović

 <https://orcid.org/0000-0003-1636-0046>

Uniwersytet w Sarajewie

ABSTRACT

“BROTHERS OR THE OTHERS”: SLAVIC MUSLIMS AS “TURKS” AND “TURNED-TURKS” IN THE NORTH-WESTERN BALKANS

The end of the 18th century, the whole 19th century, and the beginning of the 20th century in the South Slavic region were accompanied by the emergence and strong activity of national movements. The Muslim population from Bosnia and Herzegovina, Serbia, and Montenegro appeared as problematic in the processes related to the activities of national movements, as they – on the one hand – represented the “Slavic brothers”, while – on the other hand – represented the loyal subjects of the Ottoman Empire and shared their religion with the enemy, and from that perspective, were characterized as “hateful and evil Turks”. This paper traces the actualization, usage and its continuity of the terms “Turks” and “Turned-Turks” for the stereotypical depiction of the Slavic Muslims in the north-western Balkans.

Keywords: Muslims, Slavs, Ottoman Empire, Bosnia and Herzegovina, Turks.

Słowa kluczowe: muzułmanie, Słowianie, Imperium Osmańskie, Bośnia i Hercegowina, Turcy.

W książce historyka Edina Hajdarpašića zatytułowanej *Nationalism and Political Imagination in the Balkans 1840–1914* pojawia się termin „br(other)”. Autor postanowił nazwać w ten sposób dwa istotne koncepty określające status bośniackich muzułmanów oraz zmianę nastawienia serbskiego i chorwackiego czynnika narodowego

✉ Adres do korespondencji: amermaslo9@gmail.com

✉ Adres do korespondencji: muhedinovicajdin@gmail.com

wobec nich!. Rzeczywiście, „br(other)” zalicza się do pojęć, które najlepiej opisują stosunek do muzułmanów i ich pozycję w ramach nacjonalno-integracyjnej ideologii istniejącej w przestrzeni zajmowanej przez południowych Słowian w XIX i XX stuleciu. Słowiańscy muzułmanie to społeczność, która zamieszkiwała południową Słowiańszczyznę, a w okresie osmańskim przyjęła islam. W zależności od potrzeby w XIX i XX wieku muzułmanie mogli być włączani do wspólnoty „słowiańskiej braci” lub w ramy jednej nacji (jako muzułmańscy Chorwaci lub muzułmańscy Serbowie), z drugiej zaś mogli uosabiać problematyczną inność „znenawidzonego Turka”, co często oznaczało, że uznawano ich za winnych wszystkich problemów, z jakimi borykali się południowosłowiańscy chrześcijanie. W tym kontekście niemuzułmańskie społeczeństwo, by określić słowiańskich muzułmanów, nierzadko używało kolokwialnej i pogardliwej nazwy „poturczeniec”. Postrzegano ich (a w nacjonalistycznych dyskursach jest tak do dziś) jako ludzi, którzy w imię różnych przywilejów zdradzili swoich rodaków.

Rozwój nacjonalistycznych ideologii w XIX wieku doprowadził do częstego korzystania ze stereotypowej konstrukcji: „poturczeniec gorszy od Turka”. Peter Hulme stwierdził:

Stereotypy działają głównie poprzez racjonalne połączenie przymiotników, które ustanawiają pewne cechy jako wieczne prawdy niezwiązane z danym momentem w historii: „agresywność”, „wojowniczość”, „wrogość”, „okrucieństwo i mściwość” w tym kontekście przedstawione są jako wrodzone cechy niezależne od danych okoliczności².

Na podstawie tej definicji można wysnuć wniosek, że stereotypy niejednokrotnie powodują istotne konsekwencje w postrzeganiu określonej grupy lub jednostki, a często prowadzą do ich izolacji lub wykluczenia ze społeczeństwa. Potwierdzeniem tego jest na przykład wspomniana wcześniej stereotypowa konstrukcja stosowana w sytuacjach, gdy konieczne było scharakteryzowanie miejscowych muzułmanów jako „obcych”. Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie użycia i ciągłości korzystania z terminów „Turek” i „poturczeniec”, służących do stereotypowego przedstawiania słowiańskich muzułmanów w XIX i XX wieku na północno-zachodnich Bałkanach.

---

¹ E. Hajdarpašić, *Whose Bosnia? Nationalism and Political Imagination in the Balkans 1840–1914*, Ithaca 2015, s. 202–205.

² P. Hulme, *Colonial Encounters: Europe and the Native Caribbean, 1492–1797*, London–New York 1986, s. 49–50.

„POTURCZENIEC GORSZY OD TURKA”. IMPERIUM OSMAŃSKIE, RUCH NARODOWY I PROBLEM „POTURCZEŃCA”

Państwo osmańskie stawało się coraz bardziej obecne na Bałkanach już w drugiej połowie XIV wieku, a w XV stuleciu podbiło znaczną część krajów bałkańskich³. Doszło więc do spotkania z odmiennym pod każdym względem ludem, co wywołało pewien dyskomfort, a nawet strach wśród narodów Europy⁴. Na terenach zamieszkiwanych przez południowych Słowian, a potem zajętych przez Osmanów, od drugiej połowy XV wieku przez następne stulecia systematycznie rosła liczba muzułmanów⁵. Choć z pewnością istniały wyjątki, należy przede wszystkim podkreślić, że w teokratycznym państwie islamskim, jakim było Imperium Osmańskie, ludność muzułmańska miała liczne korzyści w stosunku do mieszkańców wyznających inne religie. To właśnie motywy ekonomiczne i społeczno-polityczne mogły być głównym powodem, dla którego coraz większa liczba ludności decydowała się z czasem na zmianę wyznania. Fakt, że słowiańscy muzułmanie byli uprzywilejowani ze względu na charakter imperium i że „porzucili oni religię swoich przodków”, mógł się przyczynić do powstania animozji między „słowiańskimi braćmi” różnych wyznań. Taka sytuacja znalazła odzwierciedlenie również w procesie tworzenia państw narodowych, gdyż słowiańscy muzułmanie, jako w większości lojalni osmańscy poddani, znaleźli się w XIX wieku między ruchami narodowymi, w których wyrażał się antagonizm wobec nich, czego najlepszym dowodem jest stereotypowe powiedzenie: „poturczeniec gorszy od Turka”. Dodatkowo pozycja Imperium Osmańskiego od końca XVIII wieku stale słabła, nie było ono w stanie znaleźć odpowiedniego sposobu na przeciwstawienie się działaniom ruchów narodowych na Bałkanach⁶.

³ Zob. P. Brummett, *Ottoman Expansion in Europe, ca. 1453–1606* [w:] *The Cambridge History of Turkey – The Ottoman Empire as a World Power, 1453–1606*, eds. S.N. Faroqhi, K. Fleet, New York 2013, s. 44–73.

⁴ Zob. M. Soykut, *Image of the “Turk” in Italy: A History of the “Other” in Early Modern Europe: 1453–1683*, Berlin 2001; J. Delumeau, *Strach na zapadu (od XIV do XVIII wieku): opsednuti grad, Sremski Karlovci–Novi Sad* 2003; Dž. Dautović, *Metus turchorum – Strach od Turaka u srednjovjekovnoj Bosni* [w:] *Osmansko osvajanje Bosanske Kraljevine*, red. S. Bešlija, Sarajevo 2014, s. 75–103.

⁵ Wizje masowego przyjmowania islamu przez bogomiłów po osmańskim podboju Bośni przedstawiają konstrukcję mitu i nie opisują stanu rzeczywistego. Chociaż na terenie średniowiecznej Bośni nie było silnych organizacji kościelnych (co mogłyby ostatecznie sprzyjać rozprzestrzenianiu się islamu), to należy pamiętać, że duże społeczności muzułmańskie występowały także na innych terenach południowosłowiańskich podbitych przez Turków; przykładem jest obszar wokół Belgradu, o którym możemy śmiało powiedzieć, że nie stanowił części średniowiecznej Bośni. Por. N. Filipović, *Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vijeku*, „Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja” 1970, t. VII, br. 5, s. 141–167; J. Kværne, *Da li je Bosni i Hercegovini potrebno stvaranje novih historijskih mitova* [w:] *Historijski mitovi na Balkanu*, red. H. Kamberović, Sarajevo 2003, s. 85–107.

⁶ Por. K.H. Karpat, *An Inquiry into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State: From Social Estates to Classes, from Millets to Nations*, Princeton 1973; Ş. Pamuk, *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820–1913: Trade, Investment and Production*, New York 1987.

Historyk Milorad Ekmečić pisał:

Podstawa bazy ruchu narodowego należała wyłącznie do Kościoła. Ani jedna religia wśród Jugosłowian nie jest całkowicie narodowa, a tego swojego charakteru nabrała dzięki kościelnym przywódcom, którzy dzięki temu wyraźnie oddzielali swoje stado od innych religii. Jednocześnie ideologia współczesnych Kościołów odwołuje się do kultury i organizacji społecznej wspólnoty. Z jednej strony narodowa kultura nigdy nie wyszła poza ramy pojedynczej religii i Kościoła, a z drugiej Kościoły pozostają drogowskazem społecznego rozwoju, tracąc swój wyłącznie religijny charakter. Wpływ polityki kościelnej na profil narodu zaczyna się od samych korzeni wzrostu świadomości społecznej współczesnego człowieka jugosłowiańskiego⁷.

W tym kontekście Ekmečić dostrzegł, że z powodu działalności Kościoła na obszarze południowosłowiańskim nie doszło do powstania jednego narodu i dlatego też ruchy narodowe na tym terenie nie mogą być porównywane z innymi tego typu ruchami w Europie⁸. Powołując się na pisarstwo Ekmečića, historyk Bojan Aleksov wyraził następującą opinię: „Różne i przeciwstawne sobie religie i konfesje spowodowały przeszkodę nie do pokonania dla stworzenia jednego jugosłowiańskiego narodu według wzoru Herdera czy środkowoeuropejskiego modelu, zgodnie z którym naród był postrzegany jako wspólnota jednego języka”⁹. Według Ekmečića ruch narodowy na tym terenie zawierał „europejskie motywy lingwistyczne”, ale z czasem zawiodły „cele konsekwentnej sekularyzacji społeczeństwa”. Do głównych cech rozwoju tego typu nacjonalizmu zaliczył to, „że w czasach wielkich kryzysów historycznych nietolerancja religijna jest podstawą zgromadzeń politycznych i militarnych”¹⁰. Zdarzenia historyczne potwierdzają opinię Ekmečića i można powiedzieć, że religia odgrywała ważną rolę w procesach tworzenia narodów na obszarze zamieszkanym przez Słowian południowych oraz we wszystkich innych procesach związanych z narodami w późniejszych czasach¹¹. Poważne obawy budziły pytania dotyczące słowiańskich muzułmanów i ich statusu. Z jednej strony już w XIX wieku szukano sposobów na ewentualne zintegrowanie ich ze wspólnotami narodowymi, z drugiej zaś pozbawiano ich prawa do słowiańskiej tożsamości do tego stopnia, że zaczęto używać negatywnej narracji o „poturczeńcach” i wynikających z tego statusu złych cechach. Taką narrację można śledzić w programach politycznych, polemikach pisanych przez intelektualistów, różnych gatunkach literackich czy w prasie.

Serbskość i prawosławie właściwie nie mogą się bez siebie obejść. Kościół prawosławny zajął jedno z najważniejszych miejsc w procesie narodowej integracji tej społeczności i – jak przystało na każdy ruch narodowy – Serbowie również musie-li znaleźć swojego „historycznego wroga”. Logiczną konsekwencją było określanie

⁷ M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije (1790–1918)*, d. I, Beograd 1989, s. 15.

⁸ Ibidem, s. 15.

⁹ B. Aleksov, *Poturica gori od Turčina: srpski istoričari o verskim preobraćenjima* [w:] *Historijski mitovi na Balkanu*, red. H. Kamberović, Sarajevo 2003, s. 229.

¹⁰ M. Ekmečić, op. cit., s. 15.

¹¹ O religijnych i narodowych stosunkach między Serbami a Chorwatami zob. O. Milošević, *Odnos između religiozne i nacionalne pripadnosti – ideja i realnost (primer: srpska nacija)* [w:] *Religija, društvo i politika: kontroverzna tumačenja i približavanja*, red. T. Bremer, Bonn 2002, s. 117–130; S. Prleđa, *Odnos između nacije i religije u hrvatskim nacionalnim ideologijama* [w:] *Religija, društvo i politika...*, s. 131–141.

„Turków” i „poturczeńców” mianem narodowych zdrajców, którzy przyjęli islam. Serbowie stoczyli swoją najważniejszą bitwę przeciwko Osmanom na Kosowym Polu w 1389 roku, a jej bohaterowie zajmują jedno z najważniejszych miejsc w serbskiej narodowej kulturze pamięci. Co więcej, to właśnie w Imperium Osmańskim pod koniec XVIII stulecia mieszkała największa liczba Serbów. Nie byli oni jednak zadowoleni z pozycji, jaką zajmowali w tym kraju. Jeśli chodzi o „kwestię serbską”, to rzeczywiście nie było problemu, by ludzi pobudzać i motywować. Muzułmanom w Serbii nie udało się uratować swojej tożsamości i rodzimego języka, a w XIX stuleciu jako „poturczeńcy” byli narażeni na liczne prześladowania, nadużycia, także morderstwa, co wynikało z pragnienia, aby po utworzeniu państwa serbskiego zamieszkiwała w nim ludność wyznająca prawosławie; stanowiło to ostateczny cel¹². Słowiańskim muzułmanom żyjącym w Serbii nie pomógł fakt, że dwie znaczące postacie „serbskiego odrodzenia narodowego”, Dositej Obradović i Vuk Karadžić, zgadzały się z Johannem G. Herderem co do tego, że ludzie należący do jednego narodu mówią wspólnym językiem, muzułmanie byliby więc zmuszeni do przeniesienia się do innych części Imperium Osmańskiego lub zmiany wiary, aby ocalić swoje życie. Osiągnęło to punkt kulminacyjny po konferencji mocarstw w Kanlicy w 1862 roku – pod naciskiem silniejszych wówczas mocarstw Imperium Osmańskie zgodziło się na emigrację dużej populacji muzułmańskiej z Księstwa Serbii¹³. W odniesieniu do Bośni należy wspomnieć, że za sprawą *Načertanje* widzimy pretensje Serbii do tego terytorium i chęć, by wspomniane tereny znalazły się w granicach serbskiego państwa¹⁴. Termin „poturczeniec”, a szczególnie fraza „poturczeniec gorszy od Turka” z pewnością miały swoje korzenie w XIX stuleciu, gdyż to w czasie rozwoju ruchów narodowych tego typu konstrukcje językowe zaczęły zyskiwać na znaczeniu i stały się wyjątkowo silnym orężem w tworzeniu narracji i mobilizowaniu ludzi celem wyeliminowania wszystkiego, co w ich oczach wydawało się nieprzyjazne i obce.

Vuk Karadžić użył terminów *poturica* (poturzeniec) i *poturčenjak* (poturek) w *Srpskim rječniku*, wydanym w 1818 roku w Wiedniu. Słowo *poturica* przełożył na język niemiecki, używając sformułowań *Unechter Türke* (fałszywy Turek), *Aftertürke*, podał też łacińskie *pseudoturica*¹⁵. Słowo *poturčenjak* przełożył na niemiecki jako *ein Renegat* (renegat), a na łacinę – *apostata*, dodając po serbsku: „Nie ma (złego) Turka, bez poturczenia”¹⁶.

¹² Serbski minister spraw zagranicznych Ilija Garašanin w 1844 r. napisał polityczny program serbskiego państwa znany pod nazwą *Načertanje*, z którego wynika, że celem narodu serbskiego jest stworzenie wielkiego państwa serbskiego. Jak podkreśla Dragoslav Stranjaković: „Z tego faktu wynika podstawowa cecha, fundament serbskiej polityki, która nie ogranicza się do teraźniejszych granic, lecz dąży do skupienia wszystkich Serbów w ramach jednego państwa”. D. Stranjaković, *‘Načertanje’ Ilije Garašanina*, „Glasnik Istorijškog društva u Novom Sadu” 1931, br. 4, s. 407.

¹³ Zob. *Naseljavanje muhadžira iz Srbije u Bosnu – Zbornik radova sa okruglog stola „150 godina od naseljavanja muhadžira iz Srbije u Bosnu”*, red. A. Husić, Sarajevo 2012.

¹⁴ D. Stranjaković, op. cit., s. 414–418.

¹⁵ V. Stefanović Karadžić, *Srpski rječnik istolkovan njemačkim i latinskim riječima*, Wien 1818, s. 623.

¹⁶ Ibidem.

Inni serbscy intelektualiści też często używali określenia „poturczeniec”, lecz historyk Bojan Aleksov zaprzeczał, jakoby Serbowie żyjący w Austrii lub kształcący się tam, jak na przykład Georgije Magarašević czy Sima Milutinović Sarajlije, mający kontakt z muzułmanami, doświadczali „ożywienia nienawiści wobec islamu, która ponownie panowała w Europie w romantycznym okresie pierwszej połowy XIX wieku”¹⁷. Takie twierdzenia znajdują uzasadnienie w tekstach tych osobistości, warto więc wspomnieć, że wzmiankowany Magarašević, posiłkując się wrażeniami ze swojej podróży do Serbii w 1827 roku, opisał „poturczeńców” w następujący sposób:

Co bezlitosny los uczynił naszym braciom! Zmiana prawa i religii całkowicie ich zmieniła! Nie będą wiedzieć, ani nie będą słyszeć, że gałęzie słowiańskiego drzewa wyschły i zostały powalone, lecz wypędzają Serbów, swoich rodzonych braci, a choć ich przodkowie zostali zmuszeni w końcu do niewoli bronią i tyranią, to teraz ich potomkowie z dumą to akceptują i wychwalają! Przyjmując obce prawa, wyrzekli się krwi i zaślepieni fanatyzmem poturčenjecy są dużo gorsi od Turków¹⁸.

Należy przy tym pamiętać, że sytuacja, w jakiej znajdowała się społeczność muzułmańska na terenie Serbii od początku XIX stulecia, była dużo gorsza, niż wynika to z opisów najznacześniejszych serbskich intelektualistów końca XVIII i pierwszej połowy XIX stulecia¹⁹.

Stereotypowe przedstawienie „poturczeńców” swój punkt kulminacyjny osiągnęło w XIX wieku w dziele *Górski Wieniec* Petara II Petrovicia Njegoša, kościelnego i świeckiego władcy Czarnogóry. Nawiązując do poprzedniej części tekstu, warto wspomnieć, że Njegoš inspirował się między innymi twórczością swojego nauczyciela Simy Milutinowicia Sarajliji. Njegoš koncentrował się na „śledztwie w sprawie poturczenia” z końca XVII stulecia w Czarnogórze. Nie mamy potwierdzenia owych wydarzeń w źródłach historycznych, możliwe więc, że był to wymysł stanowiący część eposu ustnej przedstawiającej walkę południowosłowiańskich chrześcijan z „nienawistnymi Turkami” lub że sformułowanie to odnosiło się do mniej znaczących lokalnych wydarzeń, które nie przyciągnęły uwagi wyższych organów władzy,

¹⁷ B. Aleksov, *Poturica gori od Turčina...*, s. 231.

¹⁸ Ibidem. Monika Skrzyszewska twierdzi, że jest to pierwszy zapis, który stereotypowo przedstawia słowiańskich muzułmanów w kontekście „poturczeniec jest gorszy od Turka”. M. Skrzyszewska, *Poturica gori od Turčina or...? The Influence of Islam on “Our Muslims” in Serbian Nationalistic Discourse (Review from the Second Half of the 19th Century to the 1920s)*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów Uniwersytetu Jagiellońskiego. Nauki Społeczne” 2019, t. 24, no. 1: *Turkish Yoke or Pax Ottomana: The Reception of Ottoman Heritage in the Balkan History and Culture*, eds. K. Popek, M. Skrzyszewska, s. 121.

¹⁹ Dzięki Rašidowi Beogradaninowi, XIX-wiecznemu kronikarzowi, zachowała się relacja pewnego muzułmanina, który dał świadectwo o problemach, z jakimi spotykała się społeczność muzułmańska w Serbii w XIX stuleciu. Autor w swoim dziele opisuje zajęcie Belgradu przez Serbów, zbrodnie popełniane na muzułmanach, a także metody, jakimi zmuszano ich do opuszczenia kraju i pozostawienia swoich włości. Zob. Rašid-bej, *Rašid-beja istorija čudnovatih događaja u Beogradu i Srbiji*, red. D.S. Čohađić, Beograd 2010 (reprint wydania z 1886 r.); R. Belgradi, *Poučna kratka historija / Exemplari Short History / Tarihe-i ibretnūma*, red. H. Karčić, Sarajevo 2018. O Rašidu Beogradaninu zob. S. Aslantaş, *Rašid Belgrad (d. 1882 or 1883)* [w:] *Historians of the Ottoman Empire*, eds. C. Kafadar, H. Karateke, C. Fleischer, https://www.academia.edu/5786790/Belgrad_i_Ra%C5%9Fid [dostęp: 12 II 2022 r.].

a w związku z tym informacje o nich nie zachowały się w materiale źródłowym. Na kartach *Górskiego Wienca* Njegoš dał wyraz negatywnemu stosunkowi do miejscowej ludności, która przyjęła islam, charakteryzując ją jako bękartów. Stwierdził między innymi: „Więc im zaczął kłamliwy ten mesjasz słodycz wiary fałszywej podawać. Oby Bóg was przeklął, wszetecznicy. Po co wiara turecka tu u nas?”²⁰. W części dzieła, w której Njegoš powołuje się na fikcyjną korespondencję między dwoma postaciami, biskupem Danilem i jego wojewodą Stankiem, ze słów tego drugiego można wywnioskować, że autor stara się wykazać, iż muzułmanie, niezależnie od ich słowiańskiego pochodzenia, w żadnym wypadku nie mogą być braćmi („Po co czartowi do tej ziemi chrzczonej? Po co gada przytulać do piersi? Wszak, na Boga, co mi to za bracia, których sławne imię Czarnogórców zaszargali, na krzyż święty plując!”)²¹. Przedstawiając działalność księcia Janka i księcia Rogana, Njegoš jeszcze bardziej próbował zdyskredytować słowiańskich muzułmanów. Pierwszy z wymienionych w ten sposób zwraca się bowiem do drugiego: „Jak to śmierdzą owi poturczeńcy; i Ty czujesz trochę? co Rogane?” Na to Rogan odpowiada: „Biada, kniezie, aż zanadto czuję! Na zebraniu, gdy siedzę koło nich, zawsze zatkać muszę nos rękoma, bo inaczej chwycą mnie nudności”²². Njegoš i jego dzieło z czasem stały się jugosłowiańskim symbolem walki przeciwko odwiecznemu nieprzyjacielowi, czyli słowiańskiemu muzułmaninowi, którego to starano się maksymalnie zdyskredytować za to, że przyjął on islam. Nieco później stosunek mieszkańców Jugosławii do Słowian wyznających tę religię zmienił się na bardziej pozytywny, natomiast sam *Górski Wieniec* zaczął być wykorzystywany do promowania idei współistnienia ludów południowosłowiańskich w jednym państwie, w którym żyli także muzułmanie.

Jeśli chodzi o chorwacką ideologię integracji narodowej i rolę, jaką odgrywali w niej słowiańscy muzułmanie²³, to należy pamiętać, że Chorwaci żyjący w granicach monarchii austro-węgierskiej w XIX wieku nie mieli codziennego kontaktu ze słowiańskimi muzułmanami. Ich prace i cała działalność literacka w tym kontekście dotyczyły głównie wizji losu osmańskiej Bośni i zamieszkującej ją ludności muzułmańskiej. Narracje o „poturczeńcach” były obecne i wykorzystywane najczęściej w takim samym kontekście jak w Serbii i Czarnogórze²⁴. Ponieważ jednak z cza-

²⁰ P. II Petrović Njegoš, *Górski Wieniec*, tłum. H. Batoński, Warszawa 1932, s. 45.

²¹ Ibidem, s. 53.

²² Ibidem, s. 88.

²³ O Bośni w chorwackich ideologiach narodowo-integracyjnych w latach 1832–1878 zob. P. Stehlik, *Između hrvatstva i jugoslavenstva: Bosna u hrvatskim nacionalno-integracijskim ideologijama 1832–1878*, Zagreb 2015.

²⁴ Na łamach pism politycznych i literackich w Chorwacji w XIX w. można zauważyć charakterystykę słowiańskich muzułmanów jako „poturczeńców”. W pracach tych często pojawia się idea powrotu „poturczeńców” do religii ich przodków. W eposie *Śmierć Smail-age Čengicia*, jednym z najważniejszych dzieł powstałych w języku chorwackim w XIX w., napisanym w 1846 r. przez Ivana Mažuranića, chorwackiego poetę i zwolennika iliryzmu, ważną postacią jest czarnogórski książę i przyjaciel Njegoša, Novica Cerović. Centralne miejsce w dziele zajmuje śmierć Smail-age Čengicia, słynnego dostojnika z osmańskiej Bośni, która nastąpiła w 1840 r. Novica Cerović został opisany jako „mądry Turczyn”, który zdecydował się uciec ze służby Smail-age i wrócić do swojego narodu oraz wiary przodków. Mažuranić przedstawia go jako „junaka znad chłodnej Moraćy” (rzeka w Czarnogórze –

sem zaczęła dominować postawa dążąca do pozyskania i włączenia muzułmanów w ramy narodu chorwackiego, tego rodzaju narracje nie rozwijały się dalej i nie były wykorzystywane w XX wieku jak w Serbii i Czarnogórze. To właśnie na przełomie XIX i XX wieku, za rządów austro-węgierskich, w Bośni i Hercegowinie serbscy i chorwaccy ideolodzy narodowi próbowali pozyskać ludność muzułmańską w ramach swojego projektu politycznego, a zatem stosowana retoryka musiała być łagodniejsza i dostosowana do ich celów. W tym samym czasie Benjamin Kállay, minister finansów monarchii, miał inne plany²⁵. Muzułmanie znaleźli się na rozdrożu i nie mieli jednej ustalonej drogi, którą mogliby podążać. Mimo to identyfikowanie ich z Turkami nie ustało nawet wtedy, gdy muzułmańscy intelektualiści z Bośni i Hercegowiny, kierowani różnymi motywami, okazynie próbowali „bronić się” przed utożsamianiem ich z Turkami w okresie austro-węgierskiej okupacji aż do ustanowienia Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców²⁶.

Wraz z powstaniem Królestwa SHS, a potem Królestwa Jugosławii, zaistniały nowe ramy prawne; państwo to z biegiem czasu coraz częściej było postrzegane jako „serbskie” przez Serbów i inne narody, które również nie chciały zjednoczenia na zasadach zawartych w konstytucjach z lat 1921 i 1931²⁷. W takich okolicznościach pojawiają się dwa ważne wątki dotyczące „poturczeńców”. Z jednej strony istniały wyjątkowo duże animozje Serbów, szczególnie wobec muzułmanów w trakcie I wojny światowej walczących przeciwko Królestwu Serbii, co doprowadziło do serii incydentów, które można powiązać z narracją dotyczącą „poturczeńców”. Do największych zająć zalicza się zbrodnię na muzułmanach we wsi Šahovici (Czarnogóra), popełnioną 9 i 10 listopada 1924 roku. Wówczas zamordowano ponad 100 muzułmanów, niszcząc i paląc ich dobytek²⁸. Z tego, co wiadomo, narracja o „poturczeńcach”

---

przyp. tłum.), którego dręczą liczne zmartwienia: „czy Čengić wyciął Moraćan” (osoby mieszkające nad rzeką – przyp. tłum.), „czy Čengić wymordował kobiety?”. Mažuranić opisuje wysiłki Novica, aby udowodnić nowej społeczności, że jego intencje i „powrót” są szczerze: „W Bogu bracia, chrobrzy Czarnogórcy! Nie imajcie za jasne orężę. Jam Nowica, lecz nie ten, co wprzódy, bo nie na was, ale z wami idę, by w tureckiej krwi zanużyć dłonie”. Petr Stehlik przytacza przykład pisarza Dragojle Jarnevia i jego noweli *Žrtve iz ljubavi i vjernosti za domovinu* opublikowanej w 1843 r., w której „poturczeniec” Adimir pomaga uwolnić chorwackich więźniów i ostatecznie dołącza do chorwackiego bana Petara Zrinskiego, zobowiązując się do powrotu do wiary chrześcijańskiej, co ostatecznie przypłaca życiem. I. Mažuranić, *Śmierć Smail-agi Czengicia*, tłum. J. Maganuszewska, Wrocław–Gdańsk 1972, s. 20–21; P. Stehlik, op. cit., s. 35.

²⁵ O polityce Benjamina Kállaya w Bośni zob. T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*, Sarajevo 1987; R. Okey, *Taming Balkan Nationalism: The Habsburg ‘Civilizing Mission’ in Bosnia, 1878–1914*, New York 2007, s. 26–143.

²⁶ Jednym z takich przykładów jest Ademaga Mešić, prochorwacki intelektualista z Tešnja, który w swoich wspomnieniach pisał, że konieczne jest rozróżnienie między religią a narodem. Stwierdził, że bośniaccy muzułmanie nie są Turkami, lecz narodem chorwackim wyznającym islam. N. Kisić Kolanović, *Ademaga Mešić i hrvatska nacionalna ideja 1895.–1918. godine*, „Časopis za suvremenu povijest” 2008, t. 40, br. 3, s. 1124–1125.

²⁷ M.Ž. Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, Beograd 2013, s. 103–168.

²⁸ Š. Rastoder, *Kad su vakat kaljali insani*, Podgorica 2011, s. 13–14.

posłużyła jako podstawowy motyw owej zbrodni. Miejscowa ludność prawosławna (serbska i czarnogórska) ruszyła do ataku, aby pomścić śmierć miejscowego polityka Boško Boškovicia. Jednak wszystkie przekazy, które mówią o tym, jak Bošković zginął, zgodne są co do tego, że był to akt zemsty za zabójstwo Petara Dulovicia²⁹. Na pogrzebie Boškovicia wściekły tłum najpierw oskarżył mordercę o bycie muzułmaninem, a następnie zdecydował, że za popełniony przez niego występki muszą zemścić się na wszystkich „Turkach”³⁰.

Oprócz tego ekstremalnego przykładu, gdy dyskursywnie ukształtowany stereotyp stał się głównym elementem podżegającym do niehumanitarnego czynu, w okresie monarchistycznej Jugosławii możemy znaleźć wiele publicznych wypowiedzi, w których określa się muzułmańską społeczność pojęciami stanowiącymi integralny element narracji o „poturczeńcach”. Na przykład senator Šerif Arnautović z powodu swoich poglądów, politycznej postawy i propozycji legislacyjnych popadł w konflikt z grupami, które otwarcie nazywały bośniackich muzułmanów Turkami. W sprawie tego rodzaju oskarżeń interweniował sam Šerif Arnautović, wskazując, że wspomniane terminy są bardzo obraźliwe dla ludności muzułmańskiej³¹. Przykład ten pokazuje, że chociaż nie można znaleźć identyfikacji narodowej wśród bośniackich muzułmanów ze względu na brak silnego i zorganizowanego ruchu narodowego, wyraźnie widoczne są granice negacji różnych narzucanych im przez innych tożsamości narodowych.

Wykorzystanie narracji o „poturczeńcach” możemy zaobserwować w czasie II wojny światowej, gdy na obszarze południowosłowiańskim toczył się jeden z najbrutalniejszych konfliktów etnicznych. Bośniacy muzułmanie byli publicznie nazywani przez serbskich powstańców „poturczeńcami” i „Turkami”. Grożono, że aby osiągnąć serbskie cele narodowe, należy ich ostatecznie usunąć i zniszczyć³². W pracach historiograficznych wielokrotnie udawadniano, że powstańcy, a zwłaszcza czetnicy³³, często nie chcieli walczyć z uzbrojonymi ustaszami³⁴ czy Niemcami, lecz zadawali się wyładowywaniem gniewu na bezbronnej muzułmańskiej ludności

---

²⁹ Ibidem, s. 13–14.

³⁰ Wspomniane wydarzenia szerzej opisał Milovan Đilas, który przeżył je jako chłopiec. Jak sam twierdzi, w jego rodzinie żywa była pamięć o tym, co się stało, zwłaszcza że w tym zajściu uczestniczył także jego ojciec. Zob. M. Đilas, *Besudna zemlja*, Beograd 2005, s. 210–212.

³¹ M. Hođić, *Politička i društvena djelatnost Šerif efendije Arnautovića*, Sarajevo 2020, s. 74 (nieopublikowana praca magisterska).

³² Proces przerzucania winy z ruchu ustaszy na całą wspólnotę narodową w Kulen Vakuf przedstawił Max Bergholz, zob. idem, *Nasilje kao generativna sila. Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Sarajevo–Zagreb 2018, s. 124–125.

³³ Powstańcy działający od 1941 r. w Królestwie Jugosławii dzielił się na dwie grupy: partyzancką częścią powstańców kierowała partia komunistyczna pod przewodnictwem Josipa Broza Tity, podczas gdy czetnicy znajdowali się pod wodzą serbskich nacjonalistów, wśród których główną rolę odgrywał generał armii jugosłowiańskiej Dragoljub Draža Mihailović. Więcej zob. R. Hurēm, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb–Sarajevo 2016.

³⁴ Ruch ustaszy pod przywództwem Ante Pavelicia był skrajnie nacjonalistyczny, akceptował faszystowskie i nazistowskie formy działalności, uczestniczył w eksterminacji Żydów oraz w prześladowaniach i zbrodniach na Romach i Serbach w Niepodległym Państwie Chorwackim (NDH). Zob. F. Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941–1945*, Zagreb 1977.

cywilnej³⁵. Do walki motywowali się w dużym stopniu narodowymi pieśniami i legendami, by następnie ruszać do boju przeciwko „Turkom”, którzy wciąż byli ukazywani jako prawdziwy wróg. Na przykład powstańcom w Kulen Vakuf nie wystarczyło wypędzenie muzułmanów, musieli im jeszcze wymierzyć karę, na którą „zasłużyli”, ponieważ istniało przekonanie, że inaczej nie „zapłaciliby wystarczającej ceny” za czyny „popelnione” przez Turków, a szczególnie „poturczeńców”, w przeszłości³⁶. Tego rodzaju narracja miała za zadanie pokierować wspólnotą narodową w walce z tradycyjnym wrogiem narodowym i uzasadnić intencje ruchu czetnickiego w tym okresie³⁷.

Od pierwszych miesięcy powstania zorganizowanego w czasie II wojny światowej zdominowana przez Serbów masa powstańcza zaangażowała się w akcje odwetowe na muzułmańskiej ludności cywilnej za zbrodnie popelnione przez ustaszy. W ten sposób partyzanci, głównie o poglądach narodowych, w mniejszym stopniu komunistyczni, obrali ludność muzułmańską, zwłaszcza cywilów, za jeden z ważniejszych celów. Choć wydaje się to absurdalne, taki obrót wydarzeń można po części wytłumaczyć wszechobecną i głęboko zakorzenioną narracją o „poturczeńcach” w zbiorowej pamięci ludności serbskiej, a także znaczeniem, jakie ta narracja miała w powstawaniu serbskiej świadomości narodowej³⁸. Dlatego też możliwe i znacznie łatwiejsze było zmobilizowanie ludności do „walki z Turkami”, arcywrogami Serbii, niż przeciwko uzbrojonym ustaszom i Niemcom, którzy byli prawdziwymi sprawcami zbrodni.

W okresie socjalistycznej Jugosławii nastąpiła duża zmiana w prawie wszystkich sferach życia. Przestrzeń publiczna została głęboko przesiąknięta hasłem „braterstwa i jedności”, a wszelkiego rodzaju nacjonalistyczne poglądy były odbierane negatywnie, często karane; oskarżenia o nacjonalizm w przestrzeni publicznej zwykle

³⁵ Zob. J. Tomasević, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb 1979, s. 232–234; E. Redžić, *Muslimansko autonomaštvo i 13 SS divizija*, Sarajevo 1987, s. 37–38; R. Hurēm, op. cit., s. 134–135; M. Bergholz, op. cit., s. 125; A. Velagić, *Hercegovački Muslimani u koncepcijama četničkog pokreta (1941–1945)*, Mostar 2012, s. 128–140.

³⁶ O brutalności powstańców wobec muzułmańskich cywilów w Kulen Vakuf zob. M. Bergholz, op. cit., s. 241–242.

³⁷ W programie ruchu czetnickiego z IX 1941 r. znajdują się punkty, które wskazują na zamiar wyeliminowania ludności nieserbskiej z terenów Bośni i Hercegowiny. Stwierdza się w nim m.in., że konieczne jest „określenie *de facto* serbskich ziem i zapewnienie, aby pozostała na nich tylko ludność serbska”, oraz że „w serbskiej wspólnocie jako główny problem trzeba rozważyć kwestię muzułmanów i na ile to możliwe, rozwiązać go w tej fazie”. Mowa tutaj o fazie wojny, a sposobem, w jaki „kwestię muzułmańską” serbscy nacjonałiści chcieli „rozwiązać”, najlepiej pokazują instrukcje komendanta czetnickich oddziałów Dragoljuba Mihailovicia z 20 XII 1941 r. Stwierdził on, że należy stworzyć: „wielką Jugosławię, a w jej obrębie wielką Serbię w granicach Serbii, Czarnogóry, Bośni i Hercegowiny, Sremu, Banatu i Baczki, która będzie czysta etnicznie”, oraz „utworzyć bezpośrednie wspólne granice Serbii i Czarnogóry, a także Serbii i Słowenii, oczyszczając Sandżak z muzułmanów i Bośnię z życia muzułmańskiego i chorwackiego”. V. Dedijer, A. Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941–1945. Zbornik dokumenata i svjedočenja*, Sarajevo 1990, s. 18, 26. Więcej o czetnikach w trakcie II wojny światowej zob. J. Tomasević, op. cit., s. 155–165.

³⁸ B. Aleksov, *Videnje verskih preobračenja u formiranju srpske nacionalne svesti [w:] Religija, društvo i politika...*, s. 143–167.

oznaczały koniec kariery podejrzanego. O tym, że nawet w takim systemie przetrwała narracja o „poturczeńcach”, świadczy promowany przez reżim socjalistyczny stosunek do przeszłości. W tym kontekście trzeba podkreślić, że Wojna Narodowo-wyzwoleńcza i rewolucja, czyli okres od 1941 do 1945 roku, postrzegany był jako partyzancka i komunistyczna epopeja, jako „najjaśniejszy” okres w historii południowych Słowian³⁹. Taka wizja panowała w przestrzeni publicznej aż do końca lat 80., kiedy zaczęły powstawać narodowe narracje. Należy jednak zauważyć, że niektóre dzieła powstałe w przeszłości były do zaakceptowania nawet dla reżimu komunistycznego ze względu na swój „antyimperialistyczny” i „wolnościowy” charakter, rozumiany przez ideologów Komunistycznej Partii Jugosławii jako element walki o wyzwolenie spod obcej władzy. Gdy przyjrzymy się temu zjawisku nieco bardziej szczegółowo na przykładzie „walki z Turkami” i wyzwolenia spod panowania Imperium Osmańskiego, zobaczymy, że wielkie dzieła, a najlepszym przykładem jest *Górski Wieniec*, mimo swojej wrogiej narracji wobec słowiańskich muzułmanów były do przyjęcia, stanowiły integralną część systemu edukacyjnego, afirmowano je⁴⁰. Podobnie można potraktować prace Iva Andrić, w których obecna jest narracja o „poturczeńcach”. W wywiadzie z Luką Mičetą Adil Zulfikarpašić stwierdził, że toczyły się poważne dyskusje o Andrić, ale bośniacko-hercegowińscy komuniści, przede wszystkim Avdo Humo i Hasan Brkić, zdecydowali, że można publikować jego dzieła⁴¹. Prace Andrić były wydawane, nagradzane i promowane przez system edukacyjny socjalistycznej Jugosławii, a w dzisiejszej Bośni i Hercegowinie są nadal w podobny sposób obecne w przestrzeni publicznej, choć toczą się burzliwe polemiki na temat jego literatury.

Pod koniec lat 80., wraz z wybuchem kryzysu politycznego w Socjalistycznej Federalnej Republice Jugosławii (SFRJ), nastąpiły procesy homogenizacji narodowej, tworzenia nowej polityki i wyznaczania celów narodowych, które ostatecznie doprowadziły do brutalnej wojny i agresji na Republikę Bośni i Hercegowiny⁴². W tych procesach bośniaccy Serbowie kierowani przez Radovana Karadžicia, szefa

---

³⁹ D. Karačić, T. Banjeglav, N. Govedarica, *Re: Vizija prošlosti. Službene politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*, Sarajevo 2012; H. Karge, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje*, Beograd 2014.

⁴⁰ A. Prekić, *Crveni Njegoš – novo, ideološko čitanje crnogorskog mitropolita u prvim godinama komunističke vlasti*, „Časopis za suvremenu povijest” 2019, t. 51, br. 3, s. 866–869.

⁴¹ Adil Zulfikarpašić w wywiadzie udzielonym Luce Mićece stwierdził: „Kiedy do władzy doszli komuniści, Andrić bardzo wstydliwie wycofał swoje prace. Mówię »wstydliwie«, ponieważ Đilas i Zogović uważali, że będzie on sądzony jako kolaborant. Dyskusja o jego twórczości trwała długo. Pojawilo się poważne pytanie, czy te dzieła należy odrzucić jako nawołujące do narodowej nienawiści. Do Sarajewa dotarła depecha z Belgradu z prośbą, by Bośnia wyraziła opinię”. L. Mičeta, *Sudbina Bošnjaka. Svedočenja Adila Zulfikarpašića*, Beograd 1997, s. 80. Innym przypadkiem z okresu socjalistycznej Jugosławii, który można powiązać z postrzeganiem bośniackich muzułmanów jako „Turków/Poturzeńców” i który wywołał gorące debaty w ówczesnych kręgach literackich i ogólnie intelektualnych, była sprawa Vjekoslava Lubardy i jego powieści *Gordo posrtanje*. S. Velađić, *Slučaj 'Gordog posrtanja' 1969. godine – Društveno-politički odjeci i rasprave*, „Prilozi” 2016, t. 45, s. 219–220.

⁴² S.P. Ramet, *Tri Jugoslavije. Izgradnja države i izazov legitimacije 1918–2005*, Zagreb 2009, s. 451–453.

Serbskiej Partii Demokratycznej (SDS), realizowali swoje cele polityczne i narodowe, najpierw tworząc równoległe instytucje, a następnie próbując zbudować organizację państwową na terytorium Bośni i Hercegowiny zarezerwowaną tylko dla narodu serbskiego⁴³. W tym procesie czołowe postacie serbskiej polityki, a także osoby publiczne, ustawicznie używały w przestrzeni publicznej terminu „poturczenia”, „poturek”, „Turek”, aby stygmatyzować Bośniaków, uzasadniając tym samym swoje nacjonalistyczne cele i metody ich osiągnięcia⁴⁴. Członek władz tak zwanej Republiki Serbskiej, minister oświaty, kultury, sportu i religii we władzach parapaństwa⁴⁵ Ljubomir Zuković, w swoich zapiskach z tego okresu w wielu miejscach upowszechniał narrację o „poturczeńcach” w negatywnym kontekście stosowanym wobec boszniackiej społeczności⁴⁶. Oprócz niego ciekawym przykładem jest Tomislav Šipovac, pierwszy dyrektor do spraw podręczników w Republice Serbskiej, który dołożył wszelkich starań, by promować tego typu narrację⁴⁷.

Na posiedzeniach parlamentu tak zwanej Republiki Serbskiej Bośni i Hercegowiny także wykorzystywano i afirmowano narrację o „poturczeńcach”. Reprezentant parlamentu Grujo Lalović na 25. posiedzeniu parlamentu, 19–20 stycznia 1993 roku, mówił, że „Serbowie nigdy więcej nie będą żyć z Turkami i Chorwatami”⁴⁸. Jeśli spojrzymy na to stwierdzenie w kontekście struktury ludności w Republice Bośni i Hercegowiny, to zupełnie oczywiste jest, że termin „Turcy” odnosi się do bośniackich muzułmanów (Boszniaków), czyli tych, których w narracji określano jako „poturczeńców”. Nie był to jednostkowy przypadek. W wypowiedziach różnych członków parlamentu dotyczących politycznej i wojskowej sytuacji w Bośni i Hercegowinie wielokrotnie można było usłyszeć pogardliwe terminy określające boszniacką społeczność.

Gdy mowa o skutkach narracji „poturczeńca” w czasie wojny w Bośni i Hercegowinie (1992–1995), możemy przytoczyć jeden z najbardziej reprezentatywnych przykładów: wkroczenie serbskich sił wojskowych, policyjnych i paramilitarnych do Srebrenicy w lipcu 1995 roku. Wówczas generał tak zwanych Wojsk Republiki Serbii Ratko Mladić stwierdził: „wreszcie przyszedł moment, że po dahijskim buncie⁴⁹

⁴³ R. D o n i a, *Radovan Karadžić. Uzroci, postanak i uspon genocida u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2016, s. 295–302.

⁴⁴ Również w tym okresie przedstawiciele bośniackiej inteligencji musieli opierać się narzucaniu im tożsamości przez inne narody Jugosławii. Alija Izetbegović, przywódca Boszniaków w latach 90., kilkakrotnie mówił o tożsamości narodowej muzułmańskiej ludności Bośni i Hercegowiny, podkreślając przede wszystkim, że to nie Turcy. Redakcja, *Iz arhiva: Alija Izetbegović – „Mi nismo Turci”*, <https://www.media.ba/bs/magazin-teme-i-resursi/iz-arhiva-alija-izetbegovic-mi-nismo-turci> [dostęp: 27 III 2022 r.].

⁴⁵ Parapaństwowa organizacja Serbów w Republice Bośni i Hercegowiny w pierwszych miesiącach swojego istnienia miała różne nazwy. Założona jako Państwo Narodu Serbskiego w Bośni i Hercegowinie na początku 1991 r., latem tego roku została przemianowana na Serbską Republikę, a następnie Republikę Serbską.

⁴⁶ L j u k o v i ć, *Srpska je rođena*, Srpsko Sarajevo 1996, s. 13–15.

⁴⁷ T. Š i p o v a c, *Ukleti krug bosanskih poturica*, Bijeljina 1997.

⁴⁸ Kilka przykładów można zobaczyć również w następującej publikacji: R. D o n i a, *Iz Skupštine Republike Srpske 1991–1996.*, Sarajevo–Tuzla 2012, s. 58, 156, 190, 196.

⁴⁹ Rzecz dotyczy się serbskiego buntu przeciwko przywódcom formacji janczarów zwanych dahijami. Uważa się, że rewolta przeciwko nim była początkiem pierwszego powstania serbskiego.

zemścimy się w tym miejscu na Turkach”⁵⁰. To, co nastąpiło w następnych dniach, zostało uznane przez Międzynarodowy Trybunał do spraw Zbrodni Wojennych byłej Jugosławii w Hadze za ludobójstwo, a Ratko Mladić dostał wyrok dożywocia⁵¹.

Narracja o „poturczeńcach” stanowi integralną część popkultury, co szczególnie widać w przemyśle filmowym tego okresu. Jednym z najpopularniejszych filmów o tematyce historycznej w Serbii jest *Bój na Kosowym Polu* z 1989 roku w reżyserii Zdravka Šotry. Choć celem było ukazanie mitu Kosowa, w filmie znalazły się dialogi związane z narracją o „poturczeńcach”. Do najważniejszych momentów zalicza się scena egzekucji największego serbskiego bohatera średniowiecza, Miloša Obilicia, który rozmawia z dwoma „poturczeńcami”, doktorem Mustafą i urzędnikiem Hamzą. Szczególnie istotny jest dialog, w którym „poturczeniec” Hamza każe Obiliciowi modlić się do Allaha przed śmiercią, ponieważ jest on Bogiem miłosiernym, przebaczącym grzechy. Obilic odpowiedział mu słowami:

- Mi pomoże Bóg, którego się nie wyrzekłem.
- Szalony Obliciu, przelejesz dzisiaj krew? – zapytał Hamza.
- Ja moją krwią znacę granicę, Hamzo.
- Jaką granicę?
- Pomędzy mną i tobą!⁵²

W 1999 roku pojawił się film *Noż* w reżyserii Miroslava Lekicia. Główny wątek wiąże się ze zjawiskiem „poturczeńca” i wskazuje na historyczny kontekst tożsamości muzułmańskiej, na odrzucenie przez muzułmanów swoich serbskich korzeni i ostatecznie na *katharsis* dokonujące się przez powrót do religii przodków, czyli prawosławia, a przynajmniej przez akceptację serbskiej tożsamości narodowej. W wielu dialogach zaprzeczana jest tożsamość narodowa Boszniaków, lecz szczególnie uderzająca wydaje się rozmowa między miejscowym hodzą Halilem, potomkiem Ćury Barbaricia, a młodym Aliją Osmanoviciem, który szuka prawdy o sobie i dowiaduje się, że jest potomkiem serbskiej rodziny Jugović⁵³.

Termin „poturczeniec” przybrał dziś nowe formy użytkowe w dyskursie publicznym na terenach Republiki Serbii, Czarnogóry oraz Bośni i Hercegowiny zdominowanych przez ludność serbską. We wcześniejszej części artykułu wspomnieliśmy, że termin „poturczeniec” powstał w celu napiętnowania w przestrzeni publicznej „zdrady” popełnionej przez ludność południowosłowiańską w związku z przejściem na islam. W ostatnim czasie termin ten zaczyna być jednak coraz częściej używany w dyskursie publicznym w celu scharakteryzowania wszelkich działań postrzeganych w środowiskach nacjonalistycznych jako „zdradzieckie”. Jednym z najlepszych

⁵⁰ https://www.youtube.com/watch?v=U0_Tp66MYRU [dostęp: 3 IV 2022 r.].

⁵¹ Podsumowanie wyroku na Ratko Mladića: <https://www.youtube.com/watch?v=AmCj97AMx6I> [dostęp: 13 VIII 2023 r.].

⁵² Z. Š o t r a, *Boj na Kosovu*, SFRJ 1989. Zob. również: I. Č o l o v i ć, *Smrt na Kosovu polju. Istorija kosovskog mita*, Beograd 2016, s. 379–381.

⁵³ M. L e k i ć, *Nož*, SRJ 1999. Por. Dž. S a r a ć - R u j a n a c, *Međa između nas i njih 1941. godine. Imaginarna granica u filmu Nož (1999)* [w:] *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi*, red. H. K a m b e r o v i ć, Sarajevo 2012, s. 197–215; H. K a r č i ć, *Prikaz muslimana u filmu „Nož“*, „Novi Mualim” 2015, br. 62, s. 91–94.

tego przykładów jest prezydent Czarnogóry Milo Đukanović, który spierał się z Serbską Cerkwią Prawosławną (SPC) i znaczną częścią prawosławnej ludności o majątek kościelny i ustawę o wolności wyznania – w rezultacie stał się prawie z dnia na dzień „poturceńcem”, mimo że nie zmienił swojej religii⁵⁴. Latem 2019 roku patriarcha SPC Irinej potępił Đukanovicia. Wypowiedział następujące słowa:

Nikt nie rozumie, co on robi. Nie wiem, jak widzi to świat, który szanuje historię, szanuje dziedzictwo. Mam nadzieję, że oni też zareagują i spowodują, że ten człowiek coś zrozumie. Niestety ciężko mi to powiedzieć – ale Serbowie ładnie mówią, że „poturceńiec jest gorszy od Turka”⁵⁵.

Ponadto na jednym z kibicowskich transparentów belgradzkiego klubu sportowego Crvena Zvezda, wywieszonym przed stadionem w sierpniu 2020 roku, widniał napis: „Miły Turczynie. Teraz to się potwierdziło, o czym się od wieków się mówiło. Poturceńiec swojego rodu dużo gorszy od Turczyzna”⁵⁶. Tego typu słowa potępienia skanalizowały nienawiść prawosławnych mieszkańców Czarnogóry do Milo Đukanovicia i ostatecznie wywarły niezwykle silny wpływ na wybory w 2020 roku w Czarnogórze – Đukanović stracił władzę.

Termin „poturceńiec” wykorzystuje się we współczesnym kontekście także po to, by dyskwalifikować za poglądy polityczne osoby bez związków z „poturceńcami”, „poturkami” czy „Turkami”. W czasie jednego z publicznych wystąpień analityk polityczny z Serbii Dragomir Anđelković komentował stanowisko chorwackiego członka Parlamentu Bośni i Hercegowiny Željko Komšicia dotyczące niepodległości i państwowości Republiki Kosowa. Stwierdził tak: „Zawsze poturceńiec jest gorszy od Turka, a Komšić podwójnie. On, w odróżnieniu od Bakira⁵⁷, nikogo nie reprezentuje. Przedstawia się jako ktoś, kto reprezentuje chorwackie interesy, a wybrany został dzięki głosom muzułmanów”⁵⁸. W tym przypadku powiedzenie „poturceńiec gorszy od Turka” wykorzystano, by zdyskredytować polityczną walkę oraz idee Željka Komšicia. Zauważmy, jak daleka jest ta wypowiedź od wcześniejszych przykładów, w których przekonywano, że słowiańscy muzułmanie dopuścili się swego rodzaju zdrady narodu, porzucając religię i korzenie⁵⁹. Niedługo później Anđelković

⁵⁴ *Delije podsetile Mila pred izbore: Poturica roda svoga, od Turčina mnogo gori (FOTO)*, <https://www.srbijadanas.com/sport/fudbal/delije-podsetile-mila-pred-izbore-poturica-roda-svoga-od-turcina-mnogo-gori-foto-2020-08-28> [dostęp: 29 V 2022 r.].

⁵⁵ Tanjug, *Patrijarh Irinej izvrijeda Mila Đukanovića: „Poturica gori od Turčina“*, <https://radiosarajevo.ba/vijesti/regija/patrijarh-irinej-izvrijeda-mila-jukanovica-poturica-gori-od-turcina/340609> 4.4 [dostęp: 22 V 2022 r.].

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Bakir Izetbegović, przywódca największej boszniackiej formacji politycznej Partii Akcji Demokratycznej, dwukrotny członek Prezydium Bośni i Hercegowiny.

⁵⁸ G. Matković, *Srbija na nogama: „Komšić mrzi Srbe više nego Bakir! Poturica gori od Turčina“*, <https://www.maxportal.hr/premium-sadržaj/srbija-na-nogama-komsic-mrzi-srbe-vise-nego-bakir-poturica-gori-od-turcina/> [dostęp: 29 V 2022 r.].

⁵⁹ Željko Komšić został trzykrotnie wybrany na członka Prezydium Bośni i Hercegowiny z ramienia narodu chorwackiego, zgodnie z obowiązującym prawem wyborczym i konstytucją Bośni i Hercegowiny. Należy podkreślić, że Komšić objął mandat w dużej mierze dzięki głosom Boszniaków, którzy poparli jego antynacjonalistyczną politykę. Taki rozwój sytuacji wywołał jednak niezadowolenie części

w publicznym przekazie ponownie użył sformułowania „poturczeniec gorszy od Turka”, opisując geopolityczne plany i naciski zachodnich krajów na Rosję po jej agresji na Ukrainę. Analityk twierdzi, że Berlin uległ presji Stanów Zjednoczonych i stara się narzucić Republice Serbii uzgodnioną unijną politykę sankcji na Federację Rosyjską. W tym kontekście stwierdza, że Republika Federalna Niemiec jest sfrustrowana, ponieważ „mała Serbia” może zrobić to, czego nie mogą „duże Niemcy”, czyli prowadzić niezależną politykę zagraniczną. Dla Anđelkovića kluczem do zrozumienia niemieckiej presji na Serbię jest to, „że my również stajemy się geopolitycznymi konwertytami. Jak mówią ludzie: »Poturzeniec jest gorszy od Turka«. Dla nas Niemcy są teraz gorsze od Ameryki, która wszystko schrząniła na Ukrainie!”⁶⁰. Widoczne jest zatem rozszerzenie się znaczenia słowa „poturzeniec”, które dziś, we współczesnym dyskursie nacjonalistycznym, stanowi synonim zdrady stanu, ale także wszelkich innych działań politycznych.

ZAMIAST ZAKOŃCZENIA

Chociaż Imperium Osmańskie *de facto* utraciło jakiegokolwiek wpływu na obszarze zamieszkiwanym przez Słowian południowych pod koniec XIX wieku, narracja o „poturzeniecach” pozostała obecna w życiu muzułmanów i chrześcijan południowosłowiańskich. Uważamy, że w tym sensie trudno nie zgodzić się z Mariją Mandić, która w swojej pracy o stygmatyzacji słowiańskich muzułmanów poprzez powiedzenie „Poturzeniec jest gorszy od Turka”, nawiązując do artykułu Aroldy Elbasani i Jeleny Tošić, pisała:

Widać wyraźnie, że państwa bałkańskie przyjęły silną, antagonistyczną politykę w stosunku do osmańskiego dziedzictwa, a „odziedziczeni” muzułmanie, „traktowani jak cudzoziemcy do wydalenia, stygmatyzowani przez dominującą grupę etniczno-religijną, stawali się celem przymusowej homogenizacji lub w najlepszym przypadku [byli] tolerowani jako oddzielna, ale trudna do wchłonięcia grupa etniczno-religijna⁶¹.

Ta narracja była chętnie wykorzystywana w XIX wieku, zwłaszcza w okresie konfliktów, czyli w momentach, kiedy słowiańscy muzułmanie reprezentowali „innego”. Z pewnością sprzyjał temu fakt, że ludy południowosłowiańskie ścierały się ze sobą niemal regularnie, nawet podczas wojen światowych, i bardzo często dzieliły się na podstawie przynależności wyznaniowej. Takie narracje były zatem wykorzystywane

---

chorwackiej inteligencji w Bośni i Hercegowinie – uważa ona, że Chorwaci są pozbawieni „swojego” członka prezydencji Bośni i Hercegowiny, realizującego chorwacką politykę narodową.

⁶⁰ Dragomir Anđelković: *Berlin gori od Turčina*, <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:533612-Dragomir-Andjelkovic-Berlin-gori-od-Turcina> [dostęp: 29 II 2022 r.].

⁶¹ M. Mandić, *Poturica gori od Turčina: srpski istoričari o verskim preobraćenjima* [w:] *Imagining Bosnian Muslims in Central Europe: Representations, Transfers and Exchanges*, red. F. Š i s t e k, New York–Oxford 2021, s. 174.

w celu stygmatyzowania populacji muzułmanów⁶² ze względu na wyznawaną przez nich religię. Wspomniane działania stanowiły i nadal stanowią zagrożenie dla budowania lepszej jakości życia na obszarach, które są jednocześnie zamieszkiwane przez południowosłowiańskich muzułmanów i chrześcijan.

Tłumaczenie: Tomasz Jacek Lis

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Dedijer V., Miletić A., *Genocid nad Muslimanima 1941–1945. Zbornik dokumenata i svjedočenja*, Sarajevo 1990.
- Donia R., *Iz Skupštine Republike Srpske 1991–1996.*, Sarajevo–Tuzla 2012.
- Mažuranić I., *Śmierć Smail-agi Czengicia*, tłum. J. Magnuszewski, Wrocław–Gdańsk 1972.
- Petrović Njegoš P. II, *Górski Wieniec*, tłum. H. Batowski, Warszawa 1932.
- Sažetak presude Ratku Mladiću*, <https://www.icty.org/x/cases/mladic/tjug/en/171122-summary-en.pdf> [dostęp: 3 IV 2022 r.].
- Stefanović Karadžić V., *Srpski rječnik istolkovan njemačkim i latinskim riječima*, Wien 1818.

Opracowania

- Aleksov B., *Poturica gori od Turčina: srpski istoričari o verskim preobraćenjima* [w:] *Historijski mitovi na Balkanu*, red. H. Kamberović, Sarajevo 2003, s. 22–47.
- Aleksov B., *Viđenje verskih preobraćenja u formiranju srpske nacionalne svesti* [w:] *Religija, društvo i politika: kontroverzna tumačenja i približavanja*, red. T. Bremer, Bonn 2002, s. 5–39.
- Aslantaş S., *Raşid Belgradı (d. 1882 or 1883)* [w:] *Historians of the Ottoman Empire*, eds. C. Kafadar, H. Karateke, C. Fleischer, https://www.academia.edu/5786790/Belgradı_Ra%C5%9Fid [dostęp: 12 II 2022 r.].
- Belgradi R., *Poučna kratka historija / Exemplari Short History / Tariḥçe-i ibretnūma*, red. H. Karčić, Sarajevo 2018.

⁶² Powołując się na definicję stygmatyzacji Goffmana, Marija Mandić stwierdza, że jedną z głównych strategii stosowanych wobec słowiańskich muzułmanów była stygmatyzacja polegająca na przedstawieniu ich jako ludzi skorumpowanych, którzy nie są w stanie osiągnąć jakiegokolwiek sukcesu. Chciano w ten sposób zachwiać ich tożsamością grupową, a także odizolować od reszty społeczeństwa. Analizując XIX-wieczną literaturę, której celem było „budowanie narodu”, Mandić zauważyła w niej stygmatyzację muzułmanów. Działanie to miało wspierać deosmanizację i homogenizację narodową oraz uzasadniać marginalizację muzułmanów słowiańskich.

- Bergholz M., *Nasilje kao generativna sila. Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Sarajevo–Zagreb 2018.
- Brummett P., *Ottoman Expansion in Europe, ca. 1453–1606* [w:] *The Cambridge History of Turkey – The Ottoman Empire as a World Power, 1453–1606*, eds. S.N. Faroqhi, K. Fleet, New York 2013, s. 44–73.
- Čalić M.Ž., *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, Beograd 2013.
- Čolović I., *Smrt na Kosovu polju. Istorija kosovskog mita*, Beograd 2016.
- Dautović Dž., *Metus turchorum – Strah od Turaka u srednjovjekovnoj Bosni* [w:] *Osmanско osvajanje Bosanske Kraljevine*, red. S. Bešlija, Sarajevo 2014, s. 75–104.
- Delumeau J., *Strah na zapadu (od XIV do XVIII veka): opsednuti grad*, Sremski Karlovci–Novi Sad 2003.
- Donia R., *Radovan Karadžić. Uzroci, postanak i uspon genocida u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2016.
- Dilas M., *Besudna zemlja*, Beograd 2005.
- Ekmečić M., *Stvaranje Jugoslavije (1790–1918)*, d. I, Beograd 1989.
- Filipović N., *Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vijeku*, „Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja” 1970, t. VII, br. 5, s. 141–167.
- Hajdarpašić E., *Whose Bosnia? Nationalism and Political Imagination in the Balkans 1840–1914*, Ithaca 2015.
- Hodžić M., *Politička i društvena djelatnost Šerifefendije Arnautovića*, Sarajevo 2020 (nieopublikovana praca magisterska).
- Hulme P., *Colonial Encounters: Europe and the Native Caribbean, 1492–1797*, London–New York 1986.
- Hurem R., *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb–Sarajevo 2016.
- Jelić-Butić F., *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941–1945*, Zagreb 1977.
- Karačić D., Banjeglav T., Govedarica N., *Re: Vizija prošlosti. Službene politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*, Sarajevo 2012.
- Karčić H., *Prikaz muslimana u filmu „Nož“*, „Novi Mualim” 2015, br. 62, s. 91–94.
- Karge H., *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje*, Beograd 2014.
- Karpat K.H., *An Inquiry into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State: From Social Estates to Classes, from Milletts to Nations*, Princeton 1973.
- Kisić Kolanović N., *Ademaga Mešić i hrvatska nacionalna ideja 1895.–1918. godine*, „Časopis za suvremenu povijest” 2008, t. 40, br. 3, s. 1119–1140.
- Kraljačić T., *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*, Sarajevo 1987.
- Kværne J., *Da li je Bosni i Hercegovini potrebno stvaranje novih historijskih mitova* [w:] *Historijski mitovi na Balkanu*, red. H. Kamberović, Sarajevo 2003, s. 85–108.
- Mandić M., *Poturnica gori od Turčina: srpski istoričari o verskim preobraćenjima* [w:] *Imagining Bosnian Muslims in Central Europe: Representations, Transfers and Exchanges*, ed. F. Šišteck, New York–Oxford 2021, s. 22–47.
- Mičeta L., *Sudbina Bošnjaka. Svedočenja Adila Zulfikarpašića*, Beograd 1997.
- Milosavljević O., *Odnos između religiozne i nacionalne pripadnosti – ideja i realnost (primer: srpska nacija)* [w:] *Religija, društvo i politika: kontroverzna tumačenja i približavanja*, red. T. Bremer, Bonn 2002, s. 117–130.
- Naseljavanje muhadžira iz Srbije u Bosnu – *Zbornik radova sa okruglog stola „150 godina od naseljavanja muhadžira iz Srbije u Bosnu“*, red. A. Husić, Sarajevo 2012.
- Okey R., *Taming Balkan Nationalism: The Habsburg ‘Civilizing Mission’ in Bosnia, 1878–1914*, New York 2007.

- Pamuk Ş., *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820–1913: Trade, Investment and Production*, New York 1987.
- Prekić A., *Crveni Njegoš – novo, ideološko čitanje crnogorskog mitropolita u prvim godinama komunističke vlasti*, „Časopis za suvremenu povijest” 2019, t. 51, br. 3, s. 863–877.
- Prlenda S., *Odnos između nacije i religije u hrvatskim nacionalnim ideologijama [w:] Religija, društvo i politika: kontroverzna tumačenja i približavanja*, red. T. Bremer, Bonn 2002, s. 131–141.
- Ramet S.P., *Tri Jugoslavije. Izgradnja države i izazov legitimacije 1918–2005*, Zagreb 2009.
- Rašid-bej, *Rašid-beja istorija čudnovatih događaja u Beogradu i Srbiji*, red. D.S. Čohadžić, Beograd 2010.
- Rastoder Š., *Kad su vakat kaljali insani*, Podgorica 2011.
- Redžić E., *Muslimansko autonomaštvo i 13 SS divizija*, Sarajevo 1987.
- Sarač-Rujanac Dž., *Međa između nas i njih 1941. godine. Imaginarna granica u filmu Nož (1999) [w:] Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi*, red. H. Kamberović, Sarajevo 2012, s. 197–216.
- Šipovac T., *Ukleti krug bosanskih poturica*, Bijeljina 1997.
- Skrzeszewska M., *Poturica gori od Turčina or...? The Influence of Islam on “Our Muslims” in Serbian Nationalistic Discourse (Review from the Second Half of the 19th Century to the 1920s)*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów Uniwersytetu Jagiellońskiego. Nauki Społeczne” 2019, vol. 24, no. 1: *Turkish Yoke or Pax Ottomana: The Reception of Ottoman Heritage in the Balkan History and Culture*, eds. K. Poppek, M. Skrzyszewska, s. 111–130.
- Soykut M., *Image of the “Turk” in Italy: A History of the “Other” in Early Modern Europe: 1453–1683*, Berlin 2001.
- Stehlik P., *Između hrvatstva i jugoslavenstva: Bosna u hrvatskim nacionalno-integracijskim ideologijama 1832–1878*, Zagreb 2015.
- Stranjaković D., ‘Načertanije’ Ilije Garašanina, „Glasnik Istorijskog društva u Novom Sadu” 1931, br. 4, s. 393–418.
- Tomasevic J., *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb 1979.
- Veladžić S., *Slučaj ‘Gordog posrtanja’ 1969. godine – Društveno-politički odjeci i rasprave*, „Prilozi” 2016, t. 45, s. 201–230.
- Velagić A., *Hercegovački Muslimani u koncepcijama četničkog pokreta (1941–1945)*, Mostar 2012.
- Zuković Lj., *Srpska je rođena*, Srpsko Sarajevo 1996.

Filmy

- Lekić M., *Nož*, SRJ 1999.
- Šotra Z., *Boj na Kosovu*, SFRJ 1989.

Materiały internetowe

Delije podsetile Mila pred izbore: Poturica roda svoga, od Turčina mnogo gori (FOTO), <https://www.srbijadanas.com/sport/fudbal/delije-podsetile-mile-pred-izbore-poturica-roda-svoga-od-turcina-mnogo-gori-foto-2020-08-28> [dostęp: 29 V 2022 r.].

Dragomir Anđelković: Berlin gori od Turčina, <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:533612-Dragomir-Andjelkovic-Berlin-gori-od-Turcina> [dostęp: 29 II 2022 r.].

Matković G., *Srbija na nogama: „Komšić mrzi Srbe više nego Bakir! Poturica gori od Turčina”*, <https://www.maxportal.hr/premium-sadržaj/srbija-na-nogama-komsic-mrzi-srbe-vise-nego-bakir-poturica-gori-od-turcina> [dostęp: 29 V 2022 r.].

Redakcija, *Iz arhiva: Alija Izetbegović – „Mi nismo Turci”*, <https://www.media.ba/bs/magazin-teme-i-resursi/iz-arhiva-alija-izetbegovic-mi-nismo-turci> [dostęp: 27 III 2022 r.].

Tanjug, *Patrijarh Irinej izvrijeđao Mila Đukanovića: „Poturica gori od Turčina”*, <https://radiosarajevo.ba/vijesti/regija/patrijarh-irinej-izvrijedao-mila-jukanovica-poturica-gori-od-turcina/340609.4.4> [dostęp: 22 V 2022 r.].

<https://www.youtube.com/watch?v=E08U7wa0Hsk> [dostęp: 13 VIII 2023 r.].

<https://www.youtube.com/watch?v=AmCj97AMx6I> [dostęp: 13 VIII 2023 r.].